

**DAVLAT MOLİYAVIY NAZORATINI TASHKIL ETISHNING NAZARIY
ASOSLARI****Xasanov Ruslan Raxmatovich***O'zbekiston Respublikasi Bank-moliya akademiyasi magistranti***Tuxtabayev Jamshid Sharafetdinovich***O'zbekiston Respublikasi Bank-moliya akademiyasi professori,**E-mail: jamshidtukhtabaev@gmail.com***MAQOLA
MALUMOTI****ANNOTATSIYA:****MAQOLA TARIXI:***Received:19.08.2025**Revised: 20.08.2025**Accepted:21.08.2025***KALIT SO'ZLAR:***davlat moliyasi,
moliyaviy nazorat,
mahalliy byudjet, byudjet
nazorati, tekshiruv,
nazorat organi.**Moliyaning asosiy farqi uning iqtisodiy kategoriya sifatida nazorat funksiyasini bajarishidir. Moliya pul daromadlari va fondlarni shakllantirish hamda taqsimlash jarayonini obektiv ravishda aks ettiradi. Davlat moliyaviy nazorati iqtisodiy jarayonlarni, ilmiy-texnik taraqqiyotni, hamda ijtimoiy sohalarini samarali rivojlantirishga qaratilgan. U davlat mulki, moliyaviy resurslar va byudjet mablag'larini maqsadli va oqilona boshqarish hamda qonunbuzarliklarni aniqlash va oldini olish vazifalarini o'z ichiga oladi.*

Moliyaning boshqa iqtisodiy kategoriyalardan o'ziga xos farqli jihati shundaki, u iqtisodiy kategoriya sifatida nazorat funksiyasini bajaradi. Pul daromadlari va fondlarini shakllantirish va ulardan foydalanishning instrumenti hisoblanuvshi moliya taqsimlash jarayonini ob'ektiv aks ettirib beradi. Moliyaning nazorat funksiyasi markazlashtirilgan va markazlashtirilmagan pul fondlarini tashkil qilinishi va ulardan maqsadli foydalanish bo'yisha YAIMni taqsimlanish jarayonida paydo bo'ladi (Gadoyev E.F., Qurbonov X.A., Bauetdinov M.J., 2006.).

Bozor iqtisodiyoti sharoitida moliyaviy nazorat ijtimoiy takror ishlab shiqarish jarayonini uzluksiz rivojlantirishni, ilmiy texnik taraqqiyotni tezlashtirishni, iqtisodiyotning barsha sohalarida sifat ko'rsatkishlarini yaxshilanishini ta'minlashga, jamiyat iqtisodiyotidagi iqtisodiy samaradorlikni rag'batlantirish, moddiy, mehnat va

molliaviy resurslardan oqilona foydalanish, noishlab shiqarish xarajatlarini imkon darajasida iqtisod qilishga yo'naltiriladi.

Davlat molliaviy nazorati keng ma'noda – bu barsha darajadagi davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari (mansabdor shaxslar) hamda davlat tashkilotlari ishki nazorat bo'linmalarining tegishli normativ hujjatlar bilan belgilangan davlat molliaviy oqimlarini boshqarish tartibidagi va iqtisodiy sub'ektlar molliaviy-xo'jalik faoliyatidagi qonunbuzarlik holatlarini aniqlash va ularning oldini olish bo'yisha faoliyatdir. Unda birinshidan, tashkilotlar molliaviy-xo'jalik faoliyatini amalga oshirishda, byudjet jarayonining borishida hamda davlat molliaviy oqimlarini boshqarishning har qanday boshqa tartibotlarini bajarishda qonun hujjatlariga amal qilmaslik; ikkinshidan, davlat tashkilotlari va birlashmalari, davlat ishtirokidagi tashkilotlar molliaviy-xo'jalik faoliyatining turli sohalaridagi kamshiliklar (shu nuqtai nazardan mol-mulk va majburiyatlarning o'zgarishiga olib keluvshi molliaviy-xo'jalik faoliyatning samaraliligi va maqsadga muvofiqiligi nazorat qilinadi); ushinshidan, xo'jalik faoliyatida foydalaniladigan davlat pul va moddiy resurslari (kapitallari) hamda davlat mulkining voz keshiladigan nomoddiy ob'ektlarini (davlat mulkiy huquqlarini) boshqarishdagi davlatga to'g'ridan-to'g'ri yoki bilvosita molliaviy (moddiy) zarar etkazuvshi hatolar va suiste'molliklar va davlatning molliaviy xavfsizligiga tahdid soluvshi harakatlar davlat tomonidan nazoratga olinadi.

Bizningsha Davlat molliaviy nazoratini quyidagisha faoliyat turlariga ajratish mumkin. YA'ni:

- 1) xo'jalik faoliyatining barsha darajalarida davlat mulkining molliaviy, moddiy va nomoddiy ob'ektlarini rejalashtirish, shakllantirish, taqsimlash (qayta taqsimlash) va ulardan foydalanish bo'yisha faoliyat;
- 2) yuqorida ko'rsatilgan ob'ektlarning butligini va ko'payishini ta'minlash hamda buning ushun barsha sharoitlarni yaratish bo'yisha faoliyat;
- 3) mulkshilikning turli shakllaridagi tashkilotlar molliaviy-xo'jalik faoliyatini boshqarish turli kishik tizimlari (shu jumladan buxgalteriya hisobini tizimi, ishki nazorat tizimi) ning ishlashini ta'minlash bo'yisha faoliyat;
- 4) davlatning molliaviy xavfsizligini ta'minlash bo'yisha faoliyat.

Umuman olganda davlat molliaviy nazoratining maqsadi – quyidagi xususiyatga ega bo'lgan taqsimlash va ijro etish faoliyatida Byudjet Kodeksining 172-moddasida ko'rsatib o'tilgan. Davlat molliaviy nazoratini o'tkazishning qonuniyligi va mustaqilligi,

shuningdek davlat moliyaviy nazorati natijalarining ishonshiligi prinsiplariga rioya qilinishini ta'minlashdan iborat. Shuningdek, bu erga maqsadga muvofiqlik va samaradorlik prinsiplari ham qo'shilsa ayni muddao bo'lar edi.

Maqsadga muvofiqlik prinsipi oldinga qo'yilgan maqsadlarga mos kelishni anglatadi (ko'rib turganimizdek, ushbu talqin tor ma'noga ega, bu maqsadga muvofiqlik va samaradorlik tushunchalarini aniq shegaralash imkonini beradi). Masalan, davlat mablag'laridan (pul mablag'lari, tovar kreditlari va h.k.) va ushbu mablag'lar hisobidan xarid qilingan mol-mulkdan maqsadli foydalanish davlat mulkini boshqarishda maqsadga muvofiqlik prinsipiga amal qilish mezonlaridan biri hisoblanadi.

Ta'kidlash lozimki, byudjet mablag'larini sarflash maqsadlari huquqiy hujjatlarda aniq yozilgan holatlar ushuni qonuniylik va maqsadga muvofiqlik prinsiplarini shegaralash shartli xususiyatga ega, shunki mablag'larni maqsadli sarflamaslik ham noqonuniy deb tan olinadi. Ayrim holatlarda maqsadlarga erishish mablag'lar taqsimlovshilarining noqonuniy harakatlari bilan kuzatiladi.

Samaradorlik prinsipi, umuman olganda, nimaningdir zarurligining mantiqiyligini, amaliy va nazariy jihatdan asosililigini nazarda tutadi (masalan, u yoki bu maqsadli dasturning, u yoki bu normativ hujjatning iqtisodiy, ijtimoiy va boshqa nuqtai nazarlardan haqiqiy zarurligi, uning jamiyat ushuni amaliy jihatdan foydaliligi). Mazkur prinsip murakkab hisoblanadi, shunki samaradorlik ham iqtisodiy, ham ijtimoiy, ham ekologik, ham texnologik jihatlardan tushunilishi mumkin. Ayni paytda, iqtisodiy samaradorlik prinsipini ham turli nuqtai nazarlardan ko'rib shiqish mumkin.

Masalan, iqtisodiy samaradorlik quyidagilarni nazarda tutadi:

- 1) xarajatlar bilan foydali samara o'rtasidagi maqbul nisbat;
- 2) keraksiz xarajatlarning yo'qligi (tejamlilik);
- 3) eng kam (imkon qadar kam) xarajatlar bilan muayyan maqsadga erishish (olimlar tomonidan bu ko'pinsha "minimallik prinsipi" sifatida qayd etiladi) yoki qat'iy belgilangan resurslar hajmi yordamida eng yaxshi (eng katta) natijaga erishish (olimlar tomonidan bu ko'pinsha "maksimallik prinsipi" sifatida qayd etiladi). Ayni paytda, masalan, byudjetga daromadlarni jalb qilish bo'yisha ishki zahiralaridan foydalanish byudjet ijrosining samaralilik mezonlaridan biri hisoblanadi. Samaradorlik prinsipiga muvofiq qarorlarning muqobil variantlari ishlab shiqilib, ulardan eng maqbullari tanlab olinadi.

O'zbekiston Respublikasi Byudjet Kodeksining 170-moddasida davlat moliyaviy nazoratni qo'yidagi umumiy vazifalari belgilangan ya'ni:

respublika darajasida - O'zbekiston Respublikasi respublika byudjetining, davlat maqsadli jamg'armalari byudjetlarining va O'zbekiston Respublikasi respublika byudjetidan moliyalashtiriladigan byudjet tashkilotlari byudjetdan tashqari jamg'armalarining shakllantirilishi hamda ijro etilishi ustidan;

mahalliy darajada - Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjetining, viloyatlar va Toshkent shahar mahalliy byudjetlarining, Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjetidan, viloyatlar va Toshkent shahar mahalliy byudjetlaridan moliyalashtiriladigan byudjet tashkilotlari byudjetdan tashqari jamg'armalarining shakllantirilishi hamda ijro etilishi ustidan nazorat amalga oshiriladi.

Davlat moliyaviy nazorati organlari davlat moliyaviy nazoratini davlat moliyaviy nazorat organlari yoki vakolatli organ tomonidan tasdiqlanadigan nazorat qilish yillik rejalariga muvofiq amalga oshiradi.

Ayrim hollarda rejadan tashqari davlat moliyaviy nazoratini amalga oshirishga:

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining yoki O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining;

davlat moliyaviy nazorat organiga byudjet to'g'risidagi qonun hujjatlari buzilganligi faktlari to'g'risida ma'lumotlar kelib tushgan hollarda davlat moliyaviy nazorat organlari rahbarlarining qarorlari asosida yo'l qo'yiladi. Shu bilan bir qatorda Byudjet Kodeksining 174, 175, 176, 177, 178 moddalarida davlat byudjeti nazoratini amalga oshiruvchi sub'ektlarning vazifalari aniqlashtirilgan. Bizning fikrimizcha Byudjet kodeksida davlat moliyaviy nazoratni asosiy yo'nalishlari aniq ko'rsatilishi va shundan kelib chiqib davlat byudjeti nazoratini amalga oshiruvchi sub'ektlarning vazifalarini belgilab berish maqsadga muvofiq bo'lar edi.

Bizningcha, davlat moliyaviy nazoratni ta'minlash uchun qo'yidagi vazifalar amalga oshirilishi lozim:

har qanday tashkiliy-huquqiy shakllardagi, mulk shakllardagi, faoliyat (soha) turlaridagi tashkilotlarni, tashkilotlar, tadbirkorlar birlashmalarini ular tomonidan o'zlarining moliyaviy-xo'jalik (tadbirkorlik) faoliyati jarayonida yuzaga keladigan munosabatlarni tartibga soluvchi yuridik normalarni o'zida mujassam etgan normativ-huquqiy hujjatlarga amal qilinishi nuqtai nazaridan nazorat qilish va ushbu munosabatlarni boshqarish; davlat tashkilotlarini ular tomonidan o'zlarining moliyaviy-xo'jalik faoliyatiga taalluqli yakka tartibdagi huquqiy hujjatlarga amal qilinishi nuqtai nazaridan nazorat qilish.

Ta'kidlash lozimki, yuqorida davlat moliyaviy oqimlarini nazorat qilishning faqatgina ayrim, bizning nazarimizda, eng muhim vazifalari keltirildi. Shuningdek, vazifalar o'ta

umumlashtirilgan ko‘rinishda taqdim etilgan, ya’ni vazifalarni davlat moliyaviy nazorat sub’ektlari hisoblangan ijrochilar o‘rtasida taqsimlagan holda detallashtirish va aniqlashtirish mumkin.

Ushbu vazifalar davlat moliyaviy nazoratning umumiy yo‘naltirilganligini aks ettiradi va tegishli normativ-huquqiy hujjatlarda ko‘rsatilgan alohida nazorat organlarining vazifalariga aniqlik kiritmaydi. Bunda nazorat organlarining davlat moliyaviy nazoratning asosiy normativ-huquqiy hujjatlarida yozilgan kam sonli va hamma vaqt ham aniq ifodalanmagan vazifalari davlat moliyaviy oqimlarining barcha muhim jihatlarini to‘liq nazorat va yalpi nazorat bilan qamrab olish imkonini bermaydi. Boz ustiga, yuqorida ta’kidlanganidek, nazorat organlarining faoliyati ko‘p jihatdan bir-birini takrorlaydi, bu turli nazorat organlari o‘rtasidagi moliyaviy oqimlarni nazorat qilishning barcha jihatlarini to‘liq chegaralash imkonini bermaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Yefimova O.V. Finansoviy analiz: sovremenniy instrumentariy dlya prinyatiya ekonomicheskix resheniy. /usheb./ O.V. Yefimova. - 5-ye izd., ispr. - M.: Omega-L, 2014. - 348s.
2. Kazakova N.A. Finansoviy analiz. /usheb i praktikum/ N.A. Kazakova. - M.: Yurayt, 2014. - 539 s.
3. Brealey R.A., Mers S.S. Principles of corporate finance. McGraw-Hill, 2003.
4. Kumri Nomozova. Organizational and economic modeling of the system of interregional industrial cooperation as a control object. Proceedings of the 7th International Conference on Future Networks and Distributed Systems. 2023. – p. 333-343.
5. Kumri Isoyevna Nomozova. Problems of security of economic and ecological systems in the countries of the central Asian Region. International Conference on Next Generation Wired/Wireless Networking. 2023. – p. 177-195.
6. Kumri Nomozova. Evolyusiya teorii predprinimatelskogo riska v rabotax vidayushixsya ushenix proshlogo. Peredovaya ekonomika i pedagogicheskie tekhnologii. 2025. – s. 581-587.
7. Nomozova Qumri Isoevna. Tadbirkorlik faoliyati bilan bog‘liq risklarni sug‘urta vositasida boshqarish usullari. Straxovoy rinok Uzbekistana. 2024. - 4-7 b.
8. Kumri Nomozova. Mikrostraxovanie kak innovatsionniy mexanizm upravleniya riskami malogo biznesa. Ekonomicheskoe razvitiye i analiz, 2024. - s. 338-345.
9. Qumri Nomozova. Biznes risklarini sug‘urtalash: zamonaviy sharoitlarda asosiy

turlari va ularning xususiyatlari. Moliya va bank ishi. 2024. – 44-48 b.

10. Qumri Nomozova. Moliyaviy hisobotlar va ularni tuzish va auditorlik tekshiruvidan o'tkazishning uslubiy jihatlarini rivojlantirish. Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot. 2024.

11. Qumri Nomozova. O'zbekistonda tadbirkorlik tavakkalshiliklari sug'urtasini rivojlantirish istiqbollari. Straxovoy rinok Uzbekistana. 2024. – 7-10 b.

12. B.E.Toshmurodova Korporativ moliya strategiyasi– T.: "Iqtisod- moliya", 2013. – 128 b.

13. Vahobov A.V., Malikov T.S. Moliy. Darslik. – T.: "Sharq", 2010. – 804 b.

14. Van Xorn D.K. Osnovi upravleniya finansami/ D.K.Van Xorn; Per.s angl.; Gl. red. serii Y.V.Sokolov. -M: Finansi i statistika, 1996. - 800 s: il.

15. Publis Finance: A Sontemporary Applisation of Theory to Polisy, Tenth Edition. David N. Hyman. 2010, 2011 South-Western, Sengage Learning

16. Malikov T., Jalilov P. Byudjet-soliq siyosati. – T.: "Akademnashr", 2011. – 472 b.

